

II. ISTORIE

ELEMENTE DE ARHITECTURĂ ROMANICĂ ECLEZIASTICĂ DE PE TERITORIUL JUDEȚULUI ALBA

La extremitatea sa estică-transilvană, artei romanice, în general, i-a fost fixat cursul secolului al XIII-lea, ca perioadă de statornicire; în cadrul acesteia, momentul invaziei tătară-1241, a fost luat ca punct de referință cronologică și pentru arhitectura acestui stil.

Raritatea informației documentare¹, vechimea vestigiilor, numeroasele transformări arhitectonice și decorative la care au fost supuse edificiile, aportul relativ redus al investigației arheologice², sunt aspecte ale cadrului în care se desfășoară astăzi cercetarea monumentelor romanice transilvănene în ansamblu și de la care cea referitoare la teritoriul județului Alba nu face excepție.

Istoriografia secolului nostru a înregistrat pentru romanicul ecleziastic din spațiul precizat o serie de contribuții ale istoricilor de artă, prin sintezele aparținând lui Virgil Vătășianu³ și Vasile Drăguț⁴, cât și prin articolele și studiile datorate lui Victor Brătulescu⁵, Virgil Vătășianu⁶, Geza Entz⁷, Ioan Șerban⁸ și Eugenia Greceanu⁹. Aceștia li se adaugă rezultate ale sondajelor și săpăturilor arheologice realizate de Radu Heitel și Alexandru Bogdan¹⁰, Gheorghe Fleșer și Toma Goronea¹¹.

Expunerea informațiilor despre monumentele romanice (existente încă sau demolate) din cuprinsul județului, urmărește surprinderea celei mai vechi faze de construcție și urmează pentru accesibilitate, un criteriu alfabetic după localități: Alba-Iulia, Băcăinți, Bărbant, Cetatea de Baltă, Cricău, Gârbova de Jos, Ocna Mureș, Petrești, Pianu de Jos, Rădești, Sebeș, Șard, Vințu de Jos, Zlatna.

Modificările de datare sau de planimetrie, uneori foarte consistente, datorate mai ales cercetărilor arheologice, de la bisericile medievale în general și la cele romanice în special, motivează opțiunea pentru ordinea prezentării.

* * *

Alături de edificiul de plan central, cu absidă semicirculară (localizat în partea sudică a catedralei de astăzi; fig. I, A), care a suscitât numeroase teorii referitoare la originea, apartenența și funcționalitatea

¹ Mențiunile documentare despre biserici sau preoți din din secolul al XIII-lea, sunt puține pentru județul Alba. Beneficiază de aceste surse monumentele din Alba-Iulia, Ocna Mureș, Sebeș și Vințu de Jos.

² Săpături arheologice au fost înregistrate la Alba-Iulia, Cricău, Sebeș și Zlatna.

³ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, Editura Academiei R.P.R., 1959 (în continuare: V. Vătășianu, *Istoria...*)

⁴ V. Drăguț, *Arta românească*, vol. I, București, Editura Meridiane, 1982.

⁵ V. Brătulescu, *Biserici din Transilvania*, în BCMI, XXX, 1937.

⁶ V. Vătășianu, *Studii de veche artă românească și universală*. București, Editura Meridiane, 1987 (în continuare, V. Vătășianu, *Studii...*).

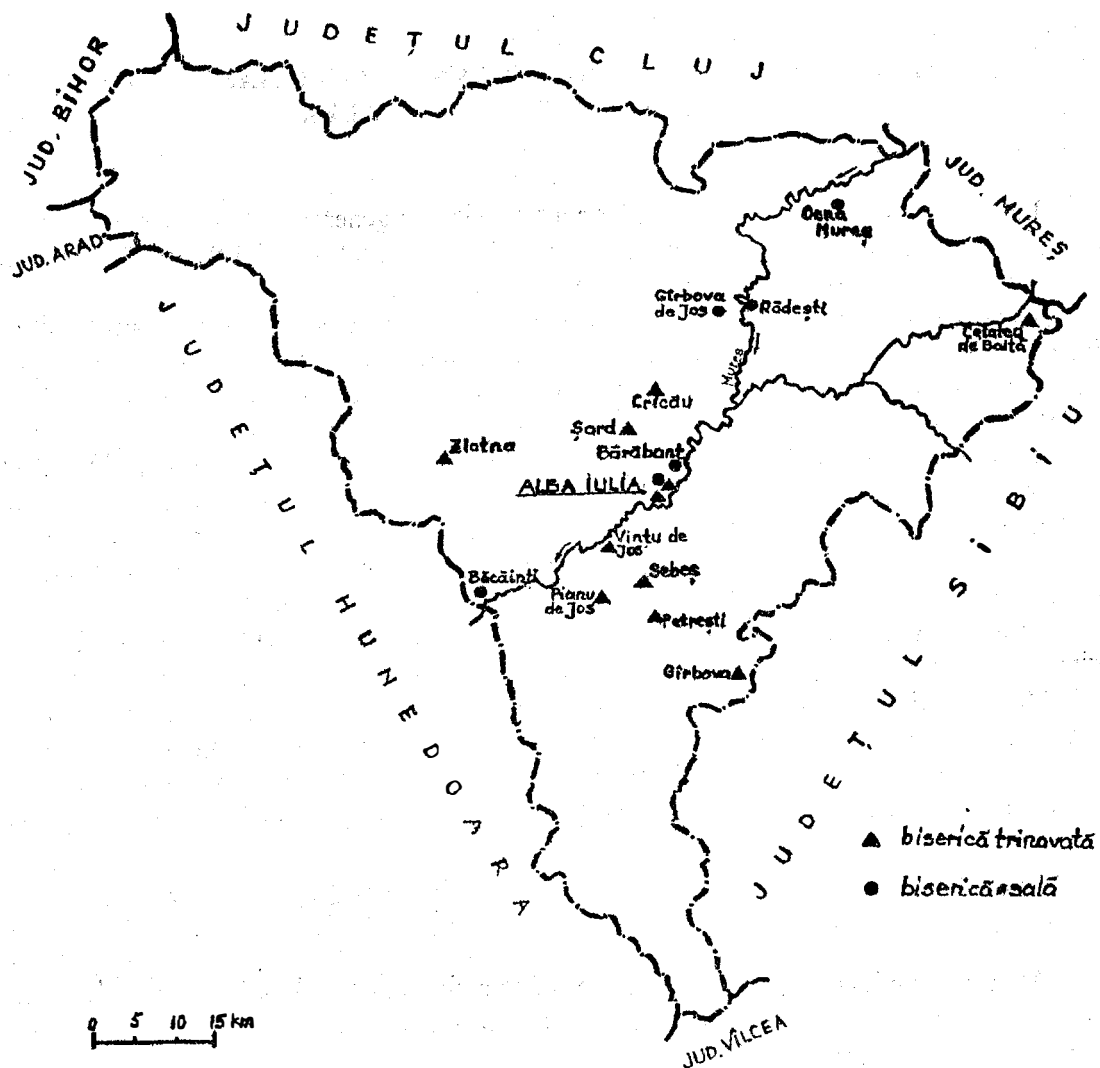
⁷ G. Entz, *Die Baukunst Transsilvanies im 11-13 Jahrhundert*, I. Teil, în *AHA*, tom XIV, 1968 (în continuare, G. Entz, *Die Baukunst...*)

⁸ I. Șerban, *Considerații privind biserica reformată din Cetatea de Baltă*, în *Apulum*, X, 1972 (în continuare, I. Șerban, *Considerații...*); Idem, *Date privind arhitectura bisericii romano-catolice din Bărbant (jud. Alba)*, în *Apulum*, X, 1972 (în continuare I. Șerban, *Date...*); Idem, *Un monument de arhitectură medievală: biserica reformată din Vințu de Jos*, în *Apulum*, XII, 1973 (în continuare, I. Șerban, *Un monument...*)

⁹ E. Greceanu, *Date noi asupra arhitecturii romanice din zona centrală a Transilvaniei*, în *Pagini de veche artă românească*, vol. I, București, Editura Academiei R.S.R., 1970. (în continuare, E. Greceanu, *Date noi...*)

¹⁰ R. Heitel, *Monumente medievale din Sebeș-Alba*, București, Editura Meridiane, 1969 (în continuare, R. Heitel, *Monumente...*); Idem, *Contribuții la geneza raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba-Iulia*, în *MN*, II, 1975, (în continuare, R. Heitel, *Contribuții la geneza...*); Idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba-Iulia (1968-1977)*, în *SCIVA*, tom. 36, 3, 1985, (în continuare, R. Heitel, *Principalele rezultate...*); R. Heitel, Al. Bogdan, *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane I. Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate la complexul medieval Cricău (jud. Alba)*, în *Apulum*, VII/1, 1968.

¹¹ Gh. Fleșer, T. Goronea, *Noi elemente în stabilirea etapelor de construcție a bisericii "Adormirea Maicii Domnului" din Zlatna*, în *Apulum*, XXX, 1993.

Harta jud. Alba cu cele două tipuri de biserici

sa¹², pentru prima jumătate a secolului al XI-lea, au fost dezvelite la **Alba-Iulia** și urmele unei biserici-sală. Situată la 39 m. vest de actuala catedrală romano-catolică, cu o lungime de cca. 14 m., monumentul se compunea dintr-o singură navă cu o absidă semicirculară¹³ (fig. 1,B).

Prima catedrală la Alba-Iulia s-a dovedit a fi o construcție trinavată, încheiată cu absidă semicirculară, din interiorul catedralei romano-catolice de astăzi. Momentul ridicării acestei basilici a fost atribuit perioadei din a doua jumătate a secolului al XI-lea¹⁴. Probabil, navele erau despărțite prin stâlpi iar vestul bisericii fusese dotat cu două turnuri¹⁵ (fig.1,C).

Fazei romanice din arhitectura actualii catedrale i-au fost atribuite corul cu absidă principală (înlocuită în gotic), transeptul cu absidiolate boltite cu semicalote și stâlpii dintre transept și nave, arhivoltele semicirculare ale corului și peretele exterior al colateralei sudice¹⁶. Ridicarea acestor elemente

¹² Vezi, V. Vătășianu, *Istoria...*, p.22; Idem, *Studii...*, p.9; R. Heitel, *Contribuții la geneza...*, p.347.

¹³ *Ibidem*, p.346.

¹⁴ V. Vătășianu, *Studii...*, p.11, datează monumentul în prima jumătate a secolului al XII-lea; pentru încadrarea sa în secolul al XI-lea, vezi, G. Entz, *A Gyulafehérvári Szekesegyház*, Budapest, 1958, p.71 și R. Heitel, *Principalele rezultate...*, p.218.

¹⁵ V. Vătășianu, *Studii...*, p.10.

¹⁶ Idem, *Istoria...*, p.45.

s-ar fi realizat spre sfârșitul secolului al XII-lea¹⁷ (fig. 1,D).

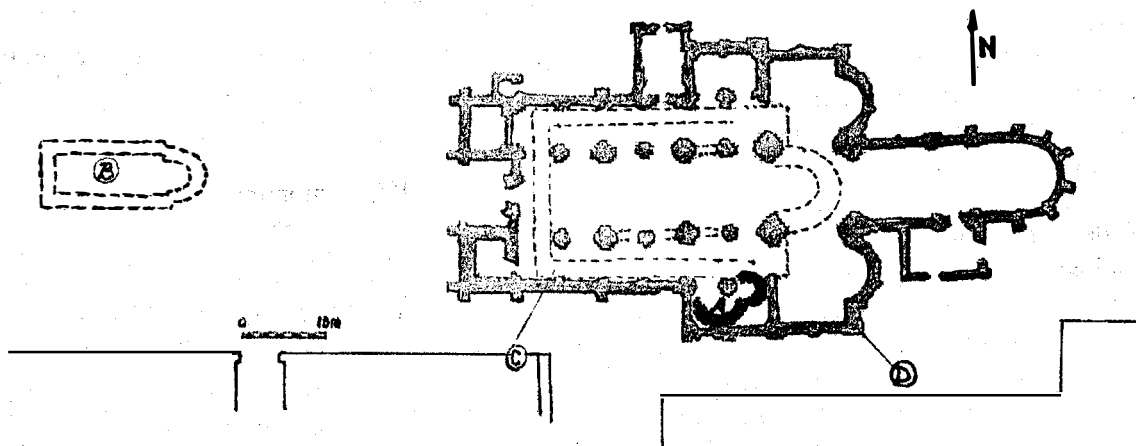

Figura 1. Planul edificiilor de la Alba Iulia (după R.Heitel)

Biserica din **Băcăinți** (com. Șibot) a fost un monument cu o singură navă dreptunghiulară și cu absidă semicirculară. Pe latura de vest a bisericii, care nu se mai păstrează, se afla tribuna și turnul clopotniță; ultimul, înglobat navei, era dotat cu două rânduri de ferestre semicirculare simple¹⁸.

Biserica romano-catolică din **Bărăbant** (suburbie a municipiului Alba-Iulia), a fost încadrată stilistic romanicului târziu din ultimele decenii ale secolului al XIII-lea¹⁹.

Edificiul este compus din dintr-o navă dreptunghiulară, tăvănită și cor pătrat, fără absidă (fig.2). Două contraforturi drepte susțin corul în vest, pe colțuri. Intrarea în sacristie (situată în nordul corului) prezintă un ancadrament de piatră încheiat în arc semicircular. Vestul navei a fost înzestrat cu o tribună susținută de doi stâlpi.

Tot sub forma unei construcții-sală se prezintă astăzi și biserica reformată a **Cetății de Baltă** (fig.3). Nava se continuă cu un cor pentagonal, încadrat de două absidiole²⁰. Una dintre acestea, cea nordică, este lipsită de deschideri, iar cea sudică comunică doar în exteriorul bisericii și este boltită cu semicalotă²¹. Prezența lor ar putea constitui un argument în favoarea unei construcții cu trei nave, dintr-o fază romanică²².

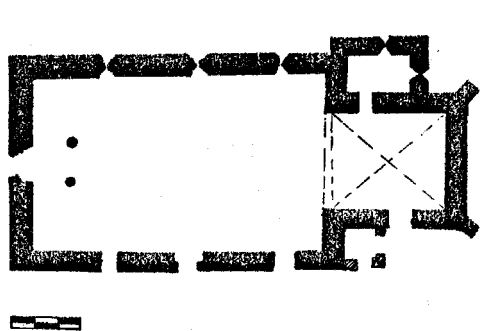

Figura 2. Bărăbant; plan după I. Șerban

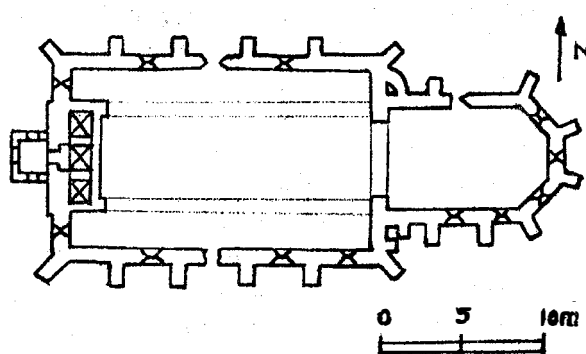

Figura 3. Cetatea de Baltă; plan după E. Greceanu

¹⁷ Idem, *Studii...*, p.18; G. Entz, *Erdély építészete a 11-13 Században*, Kolozsvár, 1994, p.198.

¹⁸ V. Vătășianu, *Istoria...*, p.81-82.

¹⁹ I. Șerban, *Date...*, p.748-749. În legătură cu acea romanică" (E.Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în *SCIA, AP*, XVIII, 1, 1971, p.44).

²⁰ I. Șerban, *Considerații...*, p.280-283.

²¹ *Ibidem*, p.277.

²² G. Entz, *Die Baukunst...*, p.22; autorul susține că invazia tătară din 1241 a prilejuit modificarea planului prin adăugarea a două nave laterale. Tot pentru un plan bazilical, dar cu renunțarea la colaterale în perioada gotică, pledează și E. Greceanu, în *Date noi...* p.267.

Partea opusă a monumentului este marcată de existența unei tribune cu trei travei minuscule; deasupra lor se înalță un turn masiv, rezultat al unirii dintre două turnuri mai vechi; cel sudic păstrează ferestre tripartite²³.

Turnurile, tribuna, absidiile și probabil partea estică a navei un arc de triumf semirotund, aparțin unei faze de construcție a romanului din ultimele decenii ale secolului al XIII-lea²⁴.

La Cricău s-a păstrat un lăcaș de cult cu o singură navă, turn pe vest și tribună în aceeași zonă; corul are o absidă poligonală și sacristie pe nord²⁵.

Cercetările arheologice efectuate în anii 1961 și 1964-1966, la monumentul din Cricău au pus în evidență existența unui mai vechi cor pătrat cu absidă semicirculară înglobat de altarul actual (fig.4). Cronologic, această etapă de construcție a fost situată în prima jumătate a secolului al XIII-lea; invazia tătară (1241), ar fi întrerupt lucrările²⁶ și ar fi amânat reluarea lor până după a doua jumătate a secolului.

Un al doilea moment în ridicarea zidurilor s-a realizat cu modificări în planul inițial; absida poligonală, cu traseul ei, a inclus vechiul cor și s-a continuat în vest cu nava centrală și două colaterale neboltite; opțiunea pentru un turn exterior la vestul bisericii a însemnat și scurtarea navelor laterale²⁷.

Biserica (ruină) din **Gârbova** (fig.5 a,b) a fost din punct de vedere planimetric, o bazilică cu trei nave; deasupra tribunei vestice se înalță turnul cu ferestre romanice. Corul de formă pătrată nu era urmat de absidă. Nava cu ferestre semicirculare era despărțită de colateralele boltite în cruci prin stâlpi de secțiune pătrată. Aceleași bolți în cruci, dar cu arhivolte semicirculare, se găseau și la traveele tribunei²⁸.

Bazilica a fost considerată ca aparținând unei etape de construcție din jurul anului 1280²⁹.

Monument cu o singură navă și cor pătrat boltit în cruce, dar fără absidă, a fost și biserica romano-catolică (acum ruină) din **Gârbova de Jos** (Aiud)³⁰. Elementele de arhitectură păstrate pledează pentru o încadrare cronologică a edificiului în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea.

Dispoziția de biserică-sală se întâlnește și la ruina din **Ocna-Mureș**. Se mai poate observa încă, clopotnița din interiorul navei, cu o boltă semicilindrică la primul nivel. Etajul întâi prezenta ferestre geminate cu capiteli cubice. Traveele laterale ale tribunei aveau bolți romanice. Construcția se continua la est cu o absidă semicirculară³¹.

Existența a două biserici la Ocna Mureș este susținută documentar prin mențiunea din anul 1294: "terra kuncedvyuar vocata iuxta Morosium, ubi sunt site 2 villae, una Wynar secunda vero Faludy nominata et 2 ecclesiae lapidee, una... ecclesia Beatus Mychaelis et altera S.Georgii martyris"³².

În sudul comunei **Petrești** (Sebeș) se mai păstrează dintr-o bazilică romanică cu trei nave doar turnul masiv ce fusese înglobat vestului navei centrale³³ (fig.6). Acesta avea ferestre romanice la etaje și deschideri semicirculare spre nave (est, nord, sud)³⁴.

Biserica a fost datată la sfârșitul secolului al XIII-lea³⁵; la începutul celui următor, în 1309 apare consemnat și "Michael, plebanus de villa Petri"³⁶.

²³ I.Șerban, *Considerații...*, p.280.

²⁴ *Ibidem*, p.283-289; E. Greceanu, *Date noi...*, p.267.

²⁵ V. Brătulescu, *op.cit.*, p.16; V. Vătășianu, *Istoria...*, p.85.

²⁶ R.Heitel, Al.Bogdan, *Contribuții la arheologia...*, p.486-488; V.Vătășianu, *Studii...* p.12.

²⁷ R.Heitel, Al.Bogdan, *Contribuții la arheologia...* p.489.

²⁸ V.Vătășianu, *Istoria...*, p.65-66.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, p.73.

³¹ *Ibidem*, p.81-82.

³² G.Györfi, *Az Arpad-Kori Magyarorszag történeti földrajza*, vol.II, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, p.189. Aceste informații nu susțin singure existența vreunui monument romanic; se impune așadar, coroborarea lor cele ale cercetării de teren.

³³ V.Vătășianu, *Istoria...*, p.146; vezi și Gh.Anghel, *Fortificații medievale din piatră din secolele XIII-XIV*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, p.145.

³⁴ *Ibidem*, p.146.

³⁵ *Ibidem*, p.145.

³⁶ G.Györfi, *op.cit.*, p.179.

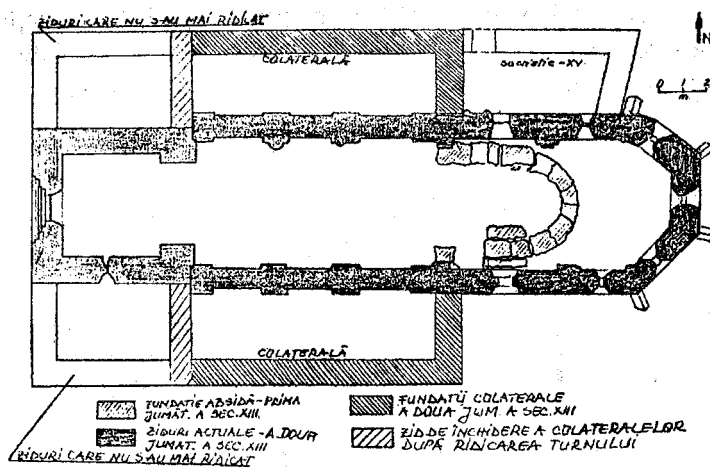

Figura 4. Cricău; plan după R. Heitel

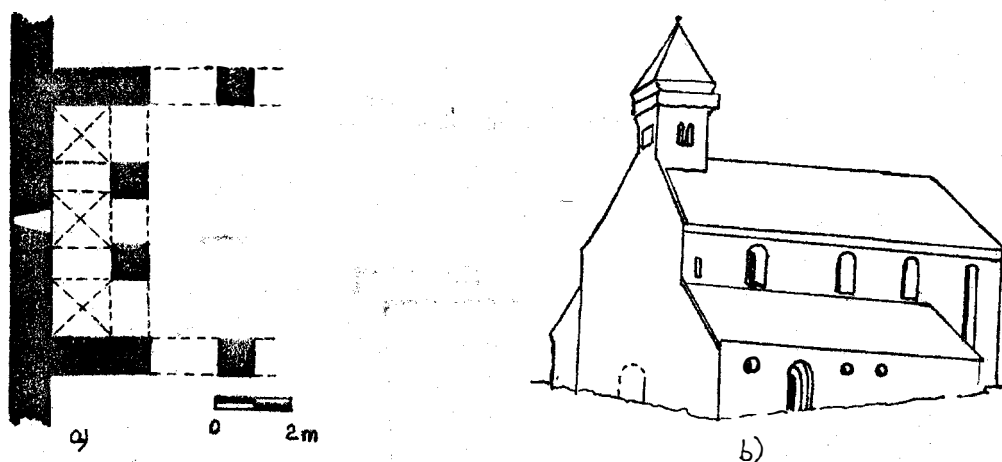

Figura 5. Gîrbova; plan (a) și reconstituire (b), după W. Horwath

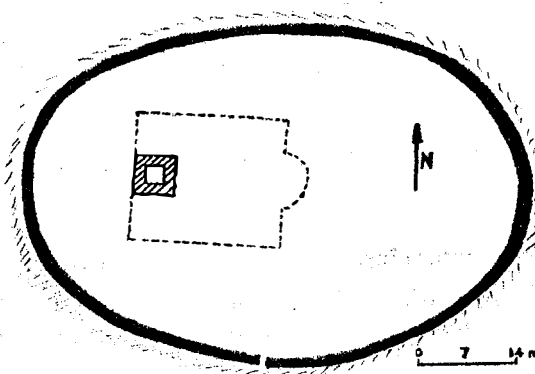

Figura 6. Petrești; plan după Gh. Anghel

Monumentul de astăzi din **Pianu de Jos** (com. Pianu) are aspectul unei biserici-sală, cu turnul exterior alipit fațadei vestice; la est, corul pătrat este continuat de o absidă cu aceeași formă, iar pe nord este dotat cu sacristie (fig.7).

Elemente din planimetria și elevația edificiului argumentează existența anterioară a unei basilici romanice cu trei nave. Se mai păstrează din faza cea mai veche de construcție (probabil situată în prima

jumătate a secolului al XIII-lea), stâlpii dintre nave (patru perechi), de secțiune pătrată și arcadele semicirculare parțial astupate, dar și părți din limitele estice și vestice ale colateralelor (boltite în cruci), sub formă de contraforți. Absida actuală putea fi precedată, în același loc, de o alta cu formă semirotundă³⁷.

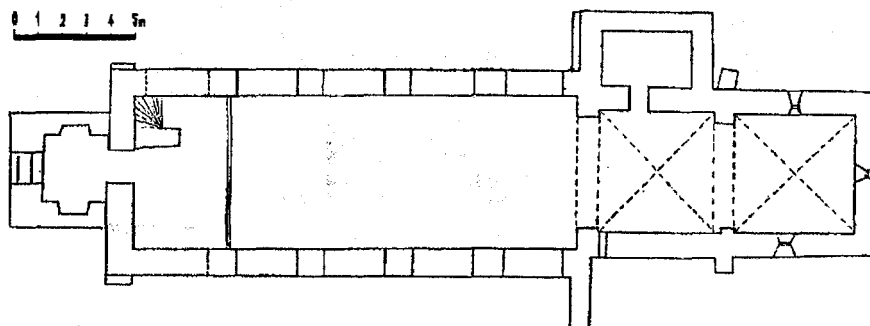

Figura 7. Pianu de Jos; plan

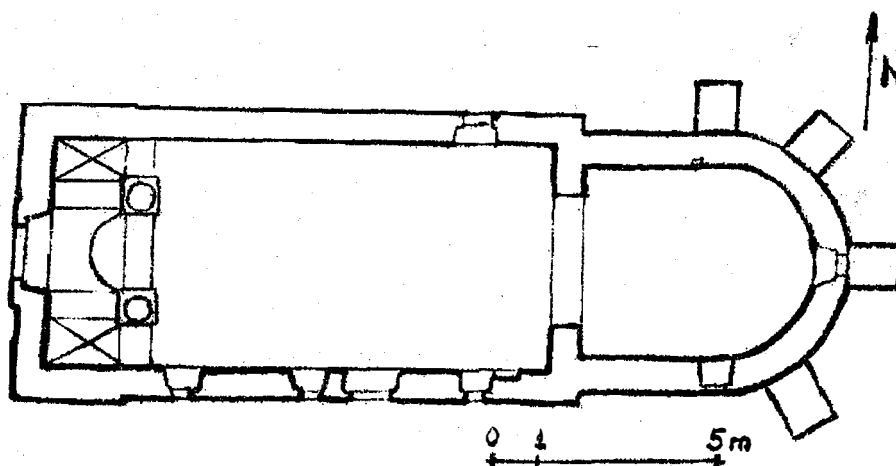

Figura 8. Rădești; plan după Entz Géza

În 1309, izvoarele documentare înregistrează și numele parohului Nicolae din Pian.³⁸

Biserica reformată din Rădești, construcție cu o singură navă, este dotată pe vest cu tribună și turn-clopotniță, iar la extremitatea estică cu absidă semicirculară. Ferestre tripartite se observă la turnul-clopotniță³⁹ (fig.8).

Investigațiile arheologice ale anilor 1960-1962 au dovedit că prima etapă a ridicării bisericii evanghelice din Sebeș (fig.9) este anterioară anului 1241⁴⁰.

³⁷ Existența unei bazilici romanice este susținută și de V.Vătășianu în *Istoria...*, p.32. Rezultatele cercetării noastre de teren, vor face obiectul unei expuneri mai ample referitoare la monumentul din Pianu de Jos.

³⁸ *D.I.R.*, C.Transilvania, XIV/1, 103.

³⁹ V.Vătășianu, *Istoria...*, p.81-82.

⁴⁰ R.Heitel, *Monumentele...* p.6-8; vezi și V.Vătășianu, *Studii...* p.17.

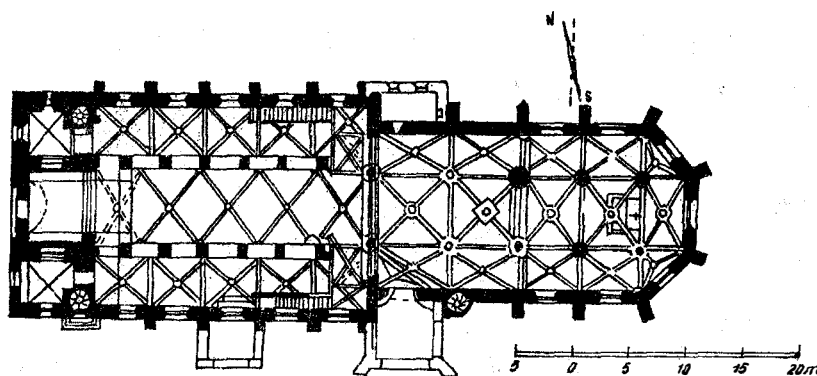

Figura 9. Sebeș; plan după V. Vătășianu

Documentar, un "sacerdos de Malembach" apare menționat în anul 1245⁴¹.

Cu toate transformările suferite în arhitectura monumentului, se mai poate constata ca fiind de factură romanică: planul absidei principale (în pardoseala corului), fundațiile zidurilor din exterior, stâlpii navelor și arcurile cu profil semicircular, ca și începuturile celor două turnuri de pe vest⁴².

Edificiul din centrul satului **Șard** (com. Ighiu) a cunoscut se pare și o fază de construcție romanică, cu un plan de tip bazilical cu trei nave⁴³. Accesul în vechiul edificiu se realiza printr-un turn de formă pătrată, cu deschidere semicirculară și boltă semicilindrică⁴⁴. Incisive transformări au intervenit în secolele XVII-XVIII⁴⁵ (fig.10).

"Biserica sau plebania din **Vințu de Jos**"⁴⁶, este amintită în anul 1264 în documente, ca danie făcută de papa Urban al II-lea către magistrul Joanche, arhidiaconul din Orăștie; în 1308, ne este cunoscut și "Gorscalcus, plebanus de Wincz"⁴⁷.

Biserica reformată a localității Vințu de Jos ni se relevă ca o construcție uninavată, continuată spre est de un corp poligonal, iar în partea opusă, completată cu turn și tribună. Cinci contraforți susțin corul, iar alți cinci, mai masivi, laturile de nord, sud și vest ale navei (fig.11).

S-a afirmat că monumentul a fost o bazilică care mai apoi și-a pierdut navele laterale⁴⁸; înălțarea ei s-ar fi realizat în secolul al XIII-lea, într-o fază de îmbinare a formelor romane târzii cu cele gotice timpurii⁴⁹.

În compunerea bisericii ortodoxe din **Zlatna** intră astăzi nava dreptunghiulară, corul pătrat și absida, de același profil ca și două "capele", de pe laturile de sud și nord ale estului navei. Aceste "capele" cu dimensiuni ca cele ale unor travei, comunică cu nava prin deschideri romanice.⁵⁰(fig.12)

Sondajele arheologice ale anului 1992, efectuate în exteriorul monumentului, au dovedit existența unei mai vechi etape de zidire, care poate să aparțină secolului al XIII-lea.⁵¹ "Capelelor" le-au fost adăugate la est, câte o fundație de absidă semicirculară. Cea nordică și-a prelungit zidul spre vest, pâna

⁴¹ C.Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol.II, București, Editura Academiei R.P.R., [1967], p.112.

⁴² R.Heitel, *Monumentele...*, p.8-9.

⁴³ Gh.Anghel, *op.cit.*, p.176.

⁴⁴ V.Brătulescu, *op.cit.* p.15.

⁴⁵ Gh.Anghel, *op.cit.*, p.176.

⁴⁶ *D.I.R., C. Transilvania*, XIII/II, p.56.

⁴⁷ G.Györffy, *op.cit.*, p.192.

⁴⁸ I.Șerban, *Un monument...*, p.306.

⁴⁹ *Ibidem*, p.307.

⁵⁰ Gh.Fleșer, T.Goronea, *op.cit.*, p.298.

⁵¹ *Ibidem*; Biserica ortodoxă din Zlatna, cunoscută datorită cercetărilor efectuate anterior sondajelor arheologice, o datare în secolul al XV-lea (de exemplu: I.Cristache-Panait, *Contribuții la datarea etapelor de construcție ale bisericii ortodoxe "Adormirea Maicii Domnului" din Zlatna*, în *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, II, București, 1966, p.165-169; Chiar dacă nu au lămurit evoluția constructivă a acestui lăcaș de cult, sondajele, au pus în evidență o mult mai veche fază de începere a lucrărilor.

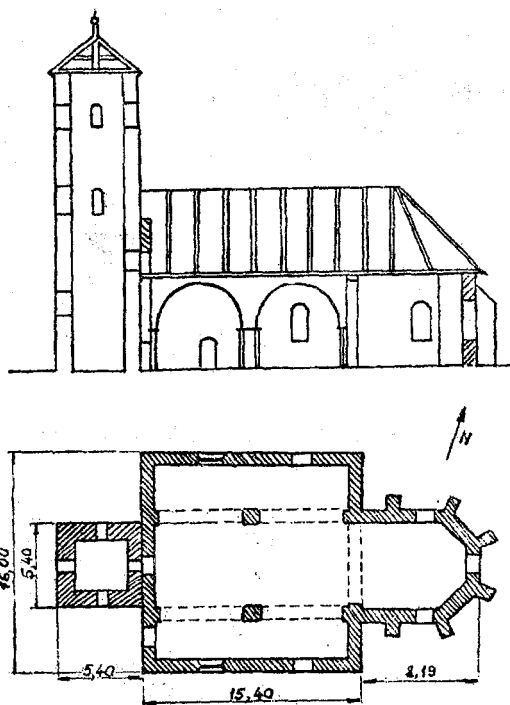

Figura 10. Șard; plan și secțiune longitudinală după V. Brătulescu

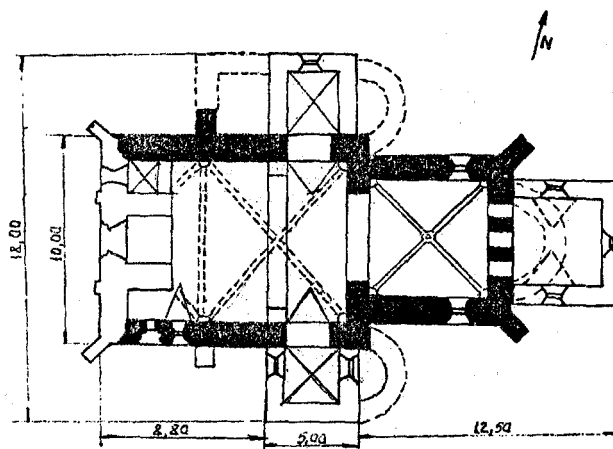

Figura 11. Vințu de Jos; plan după I. Șerban

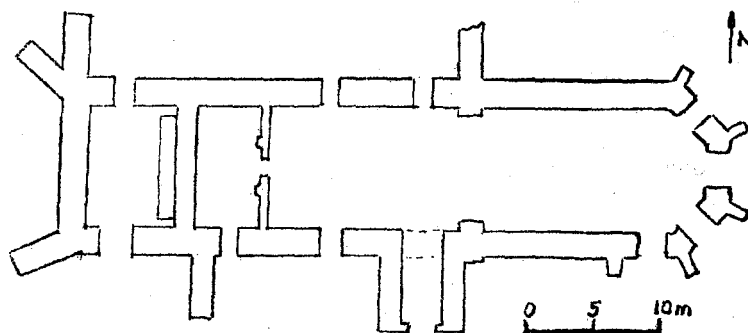

Figura 12. Zlatna; plan după Gh. Fleșer și T. Goronea

la contrafortul de mijloc al navei⁵².

Planul edificiului, astfel îmbogățit cu fundații mai vechi, trădează traseul planimetric al unei biserici cu trei nave și cor pătrat cu două absidiole.⁵³

Biserica a fost pusă în legătură cu existența la Zlatna a unei mici colonii sătești, apărută documentar în jurul anului 1347⁵⁴.

* * *

Informațiile pe care le deținem, ne relevă clar pentru arhitectura romanică din acest spațiu, o predominantă a tipului de biserică-bazilică, cu trei nave și o concentrare a vestigiilor, în general (din punct de vedere geografic), în zona văii Mureșului.

Pentru o imagine de ansamblu (chiar și provizorie), asupra tipului de biserică presupus a fi existat în secolul al XIII-lea, ori mai devreme, în fiecare dintre localitățile menționate a fost anexată o hartă a acestora și planurile monumentelor din care excepție fac cele din Băcăinți, Gârbova de Jos și Ocna Mureș.

Vechimea celor mai multe dintre edificii au fost atribuite celei de-a doua a jumătăți a secolului al XIII-lea însă, despre o stabilizare cronologică nu poate fi vorba. Apare astfel necesară rediscutarea încadrărilor propuse de literatura de specialitate, pe baza unei mai atente cercetări de teren, a stabilirii de analogii din alte spații și utilizării cunoștințelor din domeniul cercetării istorice în general și a celei arheologice în special.

Expunerea realizată constituie o circumscriere a preocupărilor și în același timp, o etapă în valorificarea sintetică a ceea ce se poate cunoaște despre arhitectura romanică din ambianța ecleziastică în cuprinsul județului Alba.

ILEANA BURNICHIOIU
Universitatea "1 Decembrie 1918"
Aba Iulia

⁵² Gh.Fleșer, T.Goronea, *op.cit.*, p.297.

⁵³ *Ibidem.*

⁵⁴ V.Vătășianu, *Istoria...*, p.256.